

Антоніна Скиданова

**Торгівля як чинник економічних та
соціокультурних зв'язків між українським
містом і селом
у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
(за матеріалами Харківської губернії).**

есе-urban

Серія он-лайн публікацій
Центру міської історії Центрально-Східної Європи

Серія номер:
9

Львів, листопад 2010

Багатогранна історія співіснування міського та сільського просторів є невід'ємним засобом пізнання соціально-економічного та культурного розвитку тієї чи іншої спільноти. Щодо українських земель ця проблема досліджена лише частково. Зокрема недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані зі співіснуванням міського та сільського просторів на теренах східноукраїнських земель, що входили до складу Російської імперії. Важливим часом, коли взаємозв'язки між містом і селом в цій частині українських земель зазнали якісних змін та стали джерелом нових процесів у соціально-економічному житті, був період другої половини XIX – початку XX ст., від скасування кріпосного права до подій Першої світової війни.

Зв'язки між містом і селом протікали за різними напрямками. Одним із них були відносини, що виникали на тлі торгівлі. В пореформений період торгівля поступово виходила за межі ярмаркової форми, зростав товарообіг, а отже, торгові контакти ставали більш активними, охоплювали все ширший загаль населення. За таких умов торгівля стверджувалася як важливий чинник економічних та соціокультурних зв'язків між містом і селом. На сьогодні ці зв'язки рідко потрапляють до предметного кола історичних досліджень та є маловідомими. Разом з тим розуміння їхнього характеру є однією з підстав формування більш точного уявлення про співжиття сільського та міського просторів в означений час.

Пропонуючи для проекту окреслену проблему, ми розуміли, що Харківська губернія не може бути полем автентичних досліджень, результати яких стовідсотково відбиватимуть загальноукраїнську картину розвитку торгових відносин між містом та селом. Цілком очевидно, що в тій чи іншій частині українських земель через різні соціально-економічні реалії, історію формування міст та навіть через відмінні природно-географічні умови торгові відносини між містом і селом мали свої особливості. Разом з тим дослідження,

проведені за матеріалами Харківської губернії, дозволяють виявити основні напрямки розвитку торгових зв'язків, простежити виміри соціокультурних впливів, які несла з собою торгівля. До того ж Харківська губернія є цікавим предметом для студій, оскільки в її межах поєднувалися місцевості, відмінні за рівнем соціально-економічного розвитку, склалася доволі контрастна ситуація з розвитком міст. Це в цілому дозволяє розглядати поставлену проблему варіативно.

Як ключові, в статті визначені поняття «місто» та «село». На сьогодні в них вкладається широкий зміст і вони не мають чіткого визначення. «Село» у нашому дослідженні розуміється як світ селянина. Це звужена потрактовка поняття, яка виключає низку моментів, пов'язаних, наприклад, із життям і господарюванням на селі колишніх поміщиків, тощо. Предметне коло дослідження охоплює певну сукупність змін в житті селянства після звільнення, які безпосередньо стосувалися або розвивалися під впливом торгівлі.

Існує також проблема з поняттям «місто», бо залишається дискусійним питання про так звані «справжні» та «несправжні» міста в Російській імперії¹. Розглядаючи міста Харківської губернії, ми враховуємо різний ступінь їхнього соціально-економічного розвитку, особливості функціонального значення, проте все ж дотримуємося принципу зараховувати до міст ті населені пункти, які мали в досліджуваний період цей статус. З-поміж них: Харків – адміністративний центр губернії та відповідного повіту; Суми, Охтирка, Лебедин, Богодухів, Валки, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Старобільськ – повітові міста; Недригайлів, Білопілля, Краснокутськ, Чугуїв, Слов'янськ, Золочів – заштатні безповітові міста. У статті міста розглядаються в контексті їхнього економічного, культурного та соціального просторів.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 1. – СПб., 1999. – С. 284; Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Харків, 2007. – С. 13–14, 23



Одним із завдань нашого дослідження було вивчення торгівлі як чинника економічних зв'язків між містом і селом. Таке формулювання, очевидно, викличе цілком слушне зауваження щодо його проблемності. Адже, зрозуміло, що торгівля становила механізм, який пов'язував сільську на міську економіку на основі розподілу праці та взаємовигідних потреб селян і жителів міст. Разом з тим до з'ясування цього питання спонукають характер економічного розвитку міст в досліджуваний період, загальний соціально-економічний стан селянських господарств, розташування, відстані, шляхи між населеними пунктами в Харківській губернії.

Розглянемо перелічені складові докладніше.

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на території Слобідської України існував своєрідний устрій. До 60-х років XVIII ст. адміністративними і військовими центрами тут були полкові та сотенні містечка. Після скасування автономії слобідських полків у 1765 р. та адміністративних реформ другої половини 70-х років у Російській імперії² міста Слобідської України набули характеру адміністративних центрів загальноімперського зразка.

За рівнем соціально-економічного розвитку міста губернії тривалий час залишалися провінційними містечками, які зазвичай відрізнялися від навколишньої сільської місцевості більшим населенням та відносно більш розвиненою торгівлею і ремеслами. Судячи зі статистичних розвідок, на початку 60-х років XIX ст. практично в усіх містах губернії більшу частину населення становили селяни, основним заняттям яких було землеробство. На фоні основної маси таких міст виділявся Харків, певним чином Суми, де населення лише почасти займалося хліборобством, натомість на перший план вже виходили промислово-ремісничі та торгові заняття³.

Таким чином, заняття та побут великої частини населення міст Харківської губернії ще у 60-х роках XIX ст. залишалися подібними до звичайних селянських.

Значна зайнятість жителів у сфері землеробства обумовлювала невисокий рівень потреби міста в привозі сільськогосподарських продуктів. Відповідно, найбільш

² 7 листопада 1775 р. російською імператрицею Катериною II було підписано «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи». На Слобідську Україну дія «Учреждений» була поширена у 1780 р. За реформою, замість Слобідсько-Української губернії, що складалася з п'яти провінцій, було утворене Харківське намісництво, яке поділялося на п'ятнадцять повітів з центрами у повітових містах. За Жалуваною грамотою містам 1785 р. кожне «офіційне» місто отримувало від імператора грамоту, за якою створювалося міське самоврядне товариство.

³ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862гг. – СПб., – Ч.2. – Отд. 2 : Харьковская губерния, 1863. – С. 3–48.

привабливими містами-споживачами на середину ХІХ ст., виходячи зі стану їхнього внутрішнього ринку, були Харків і Суми.

У пореформений період частка зайнятих сільськогосподарською діяльністю в містах скорочувалася. Але картина розвитку міст була не однорідною. Структура зайнятості населення найбільш динамічно змінювалась, як правило, там, де розвитку набули виробництво і торгівля. Але розвинути цей сектор вдалося далеко не всім містам. Тому наприкінці ХІХ й на початку ХХ ст. за структурою зайнятості населення міста губернії залишалися строкатими.

За результатами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., найменш землеробськими виявилися Харків, Суми, Слов'янськ та Валки. До міст, в яких частка зайнятих сільськогосподарською діяльністю коливалася в межах 20–34%, належали Куп'янськ, Ізюм, Зміїв, Чугуїв, Охтирка, Лебедин. У Богодухові та Білопідлі доля такого населення становила 38 і 40 % відповідно. Зрештою, у Вовчанську, Старобільську та в заштатних містах Краснокутську, Золочеві й Недригайлові нараховувалося від 48 до 90 % землеробського населення (Табл. № 1).

Табл. № 1

Відсоток міського населення, зайнятого сільськогосподарською діяльністю, за матеріалами перепису 1897 р.⁴

Місто	Відсоток населення, основним заняттям якого було рільництво або тваринництво (з урахуванням членів родини) %
Харків	1,6
Валки	12
Суми	12,5
Слов'янськ	13
Куп'янськ	19
Ізюм	20
Зміїв	23
Чугуїв	27
Охтирка	33
Лебедин	34
Богодухів	38

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. – Харьков, 1904. – С. 180–187

Білопілля	40
Вовчанськ	48
Старобільськ	48
Краснокутськ	51
Золочів	89
Недригайлів	90

Отже, в ролі найбільших споживачів сільськогосподарської продукції ствердилися Харків, Суми та Слов'янськ. Доволі ємний внутрішній ринок склався в Ізюмі, Чугуєві, Охтирці, Лебедині. Невеликими, проте все ж центрами, куди селяни могли вдало реалізувати продукти, були Білопілля та Богодухів.

Валки, Куп'янськ, Зміїв, незважаючи на малий відсоток зайнятих сільськогосподарською діяльністю (12, 19 та 23 % відповідно), залишалися невеликими містечками, які, скоріш за все, не мали привабливого ринку для збуту сільськогосподарської продукції. Слабким магнітом для селян були Вовчанськ, Старобільськ, Краснокутськ, Золочів, Недригайлів.

Таким чином, потенційними центрами збуту для селян у другій половині XIX ст. стали далеко не всі міста губернії. Підстави для розширення і зміцнення економічних зв'язків з селом давав розвиток лише деяких міст, головним чином Харкова, Сум, Слов'янська, Охтирки, Лебедин.

Але чи йшли селянські господарства в руслі цієї тенденції, чи давали вони необхідний продукт для ринку міст? Яким був ступінь залученості селянських господарств до ринку? І чи продукували самі селянські господарства економічний зв'язок з містом? Ці питання безпосередньо пов'язані з визначенням товарності місцевих селянських господарств.

Прямих даних про товарність продукції селянських господарств немає. В дослідженнях відсоток товарної продукції вираховується опосередковано (через визначення мінімального рівня споживання селянських господарств або через транспортну статистику)⁵. Виходячи з досліджень, заснованих на різних підходах, можна стверджувати, що в 90-х роках XIX ст. та в перші десятиріччя XX ст. товарні надлишки зернових у Харківській губернії в середньому не перевищували 30% збору⁶. Слабо розвиненими були також городництво і садівництво. Як правило, вони задовольняли внутрішні потреби селянських родин. Спеціального промислового значення для мешканців Харківської губернії городництво та садівництво не мали. Виключенням були найближчі до міст селища,

⁵ Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Куліков Володимир Олександрович. – Харків, 2004. – С.129

⁶ Там само. – С. 130, 145

особливо навколо Харкова, де городні та садові культури вирощувалися на продаж. В малій мірі надходили на ринок також і продукти селянського тваринництва. Переважна більшість селян утримувала свійських тварин для власного споживання ⁷.

Така невисока частка відчужуваної продукції була пов'язана з загальною низькою продуктивністю селянського господарства в губернії. Разом з тим в різних частинах губернії характер розвитку селянських господарств дещо відрізнявся. У центральних та північних повітах (Харківський, Вовчанський, Валківський, Охтирський, Лебединський, Сумський) спостерігалось налагодження більш інтенсивного виробництва. Прибутковість селянської землі в цих повітах була вищою ⁸. Отже, саме тут селянські господарства відчужували на ринок більшу кількість продукції. Тут же були розташовані найбільш розвинені міста губернії. Отже, саме в цих північних та центральних повітах торгіві відносини між містом і селом були більш інтенсивними. До цього ж висновку підводять високі показники щільності населення та невеликі відстані між населеними пунктами та містами в цих повітах (Табл. №2).

Табл. №2

Щільність населення в сільській місцевості Харківської губернії на 1880 р.⁹

Повіт	Щільність населення (чол. / кв. версту)
Сумський	50,6
Харківський	50
Валківський	49,8
Лебединський	44
Охтирський	42
Вовчанський	40
Зміївський	34
Богодухівський	32,5
Куп'янський	32
Ізюмський	29,5
Старобільський	27,5

Останній з названих факторів – фактор відстані – відігравав у безпосередніх торгових відносинах між селянами та містом чи не найважливішу роль. Вважається, що при тогочасному стані доріг кінями можна було проїхати й повернутися додому протягом дня

⁷ Там само. – С.131–132; 134

⁸ Там само. – С. 171

⁹ Харьковский календарь на 1882 год. – Год. – С. 34–54

лише на відстань в 10–15 кілометрів¹⁰. Отже, пішки або кіньми зі своїми товаром до міста могли потрапити господарі з найближчих навколишніх селищ. Для селян, що жили далі від міст регулярні поїздки не мали сенсу. Тому на території губернії сформувалася своєрідна географія ярмаркових та базарних пунктів. Як правило, селища, розташовані безпосередньо поблизу міст (приміром, за 20 верст), не мали базарів, а часто і ярмарок, оскільки місцеве населення використовувало для своїх потреб міську торгівлю. Натомість у значних селищах, розташованих далі від міста, практично завжди існувала своя базарна торгівля¹¹.

Відстані не були перешкодою для селян, навіть з віддалених місцевостей, у випадку проведення в місті великих базарів чи ярмарок. У цьому разі міський торг приваблював можливість успішного збуту своєї продукції та дешевої купівлі необхідних товарів. Максимально можливу географію селищ, які могла притягти до себе міська торгівля, демонструє приклад базарного дня в Харкові у Вербну Неділю 1892 р. За підрахунками статистів, на базарах міста в цей день свій товар продавали селяни з 214 селищ із передмістя, з Харківської, Полтавської, Курської, Воронежської губерній та з області Війська Донського. З сільської місцевості до Харкова в передсвятковий день з товарами прибуло 2 575 кінних та 525 пароволових возів, 699 піших осіб¹².

Прив'язати більш далеку сільську місцевість до міст на початку ХХ ст. змогли залізниці. Але вони, на наш погляд, пройшли територією губернії вже на момент, коли склалися свої механізми товарообміну в сільській місцевості. Тому, скоріш за все, безпосередні виробники використовували залізницю для доставки своєї продукції до міських ринків збуту епізодично.

Міста для селян виступали не лише як центри збуту, але й як осередки стаціонарної торгівлі, де можна було повсякчас придбати необхідні товари. Незважаючи на все ще значний рівень самодостатності селянських домогосподарств, їхні потреби в закупці деяких товарів були сталими, а почасти навіть зростали. Так, селяни зазвичай купували інвентар, домашні приладдя для рукоділля, дьоготь, із продуктів харчування – солену та в'ялену рибу, сіль. У досліджуваній період поглибилася потреба в купівлі тканин та одягу. З 90-х років ХІХ ст. широкого вжитку з-поміж селян як засіб освітлення осель набув гас. Як видно з ряду нарративних джерел, в останні десятиріччя ХІХ ст. закупки таких товарів селяни все частіше здійснювали не під час ярмарок, а значно частіше.

¹⁰ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 1. – СПб., 1999. – С. 286

¹¹ Список населенных мест по сведениям 1864 года. Харьковская губерния. – СПб., 1869. – С. 1–177

¹² Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» – Вып. 7. – С. 60 – 62

Ця галузка селянських потреб, що поєднувала місто та село, в деяких частинах губернії була доволі сильною, в інших – дуже слабкою.

Центром тяжіння був Харків. Саме до губерньського центру, економічний потенціал котрого в сотні разів перевищував пересічні міста, найчастіше потрапляли селяни з Харківського та інших повітів. До Харкова їхали на заробітки, реалізувати вироблені продукти, в сезон перевезення зерна як візники тощо. З налагодженням залізничного сполучення до Харкова почали приїжджати селяни з більш віддалених селищ. Тут, зважаючи на продаж низки товарів за дешевшою ціною, селяни намагалися купувати також і необхідні товари.

Очевидно, що стаціонарна торгівля кожного з інших міст також притягувала селян в якості покутників. Проте найбільш затребуваними міські ринки були знову ж таки у північних та центральних повітах. На користь тут грала близькість міст та їхня розвинена торгова мережа¹³. Нечисленні міста південних повітів, зважаючи на значні обшири навколишньої території, не стали потужними торговими центрами, до яких би тяжіли селяни. У Старобільському, Зміївському, Вовчанському повітах мала місце тенденція до концентрації стаціонарної торгівлі у значних сільських поселеннях. Тут крамничною мережею було охоплено від 14 до 16 % поселень, в той час як в інших повітах, де потреби селян могли реалізуватися через міські торгові заклади, цей показник перебував в межах 5–9 %¹⁴. Тобто, стаціонарна торгівля при великій території, великих відстанях дистанціювалася від міст, знаходила собі інші зручні не міські центри.

Таким чином, торгові зв'язки між містом та селом у пореформений період в цілому посилювалися. Підґрунтя для інтенсифікації торгівлі давали зростання місткості споживчого ринку міст і поступові зміни в економіці селянських господарств, пов'язані зі зростанням частки відчужуваної продукції та власних споживчих потреб. Більш розвинені торгові відносини формувалися в центральних та північних повітах губернії, де окрім більшої чисельності значних міст і продуктивнішого сільського господарства на їхню користь грали незначні відстані між селищами та містами. В південних повітах при меншій щільності населення та значних відстанях між поселеннями розвиток безпосередніх торгових зв'язків з містами був послаблений.

¹³ Скиданова А.В. Розвиток стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Скиданова Антоніна Вікторівна. – Харків, 2010. – С. 11

¹⁴ Волости и важнейшие селения Европейской России / [сост. В. В. Зверинский]. – СПб., 1885. – Вып. 3 : Губернии Малороссийские и Юго-Западные. – С. 20–38

Наряду з економічними характеристиками торгових відносин між містом і селом предметного розгляду потребують також питання про місце торгових відносин у комунікації між селянами та жителями міст та про соціокультурні впливи торгівлі на життя селян.

У Харківській губернії торгівля була одним з найбільш поширених варіантів контакту між міськими та сільськими жителями. Потужний чинник контактів сільського та міського населення – відхожі промисли селян до міста – в Харківській губернії поширення не набули. Сезонні заробітки вели тутешніх селян в ту ж таки сільськогосподарську сферу (до області Війська Донського та Катеринославської губернії на косовиці, до районів вирощування і переробки цукрових буряків, до поміщицьких господарств тощо)¹⁵. За таких обставин торгівля на різних рівнях її організації залишалася важливим джерелом пізнання жителями міст села, селянами – торгової сфери, міського простору, представників міських станів.

Безпосередні контакти через торгівлю відбувалися головним чином у зв'язку :

- із проведенням сільських ярмарок;
- із продажем /купівлею товарів селянами в містах;
- продажем /обміном товарів селянами через посередників поза містом (у сільській місцевості).

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ярмаркова торгівля, яка тривалий час залишалася провідною формою товарообігу в Російській імперії, зазнала змін. У Харківській губернії, як і в цілому в країні, чисельність ярмарок зросла, але разом з тим змінився характер їхнього функціонування. Значна частина ярмарок в цей час існувала як спосіб сезонних купівлі / продажу зернових й була пунктом, в який довозився товар. Поряд з такими ярмарками продовжували існувати великі, широко відомі загалу, щорічні торги. В губернії найбільш потужними ярмарками були Хрещенська, Успенська, Покровська та Троїцька ярмарки Харкова, Введенська ярмарка в Сумах. Такі ярмарки поступово втрачали характер гучних, очікуваних місцевим населенням подій, перетворюючись на з'їзди значних підприємців з метою укладення домовленостей, закупок і продажу товарів. Разом з тим в сільській місцевості продовжували збиратися ярмарки, які зберігали свій традиційний характер. Для простого населення вони були святом, відвідати яке прагнув кожен. Подібне ставлення до торгу було зумовлене все ще значною замкненістю й одноманітністю сільського життя. Ярмарок, на який збиралися торговці з усіляким крамом, куди сходилося

¹⁵ Ефименко П.С. Отход крестьян из Харьковской губернии / Ефименко П.С. // Харьковский календарь на 1885 год. – 1884. – С. 509–565; Савицкий Н. Промыслы сельского и городского населения / Савицкий Н. // Харьковский сборник. – Вып. 3. – 1889. – С. 21–25; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С. 1–996

багато людей, часто приїздили мандрівні артисти та музиканти, давав селянину нагоду не тільки купувати і продавати, а й розважатися і спілкуватися. Ярмарок для селянина, за висловом М.Ф. Сумцова, перетворився на «свого рода клуб, где он присматривается к людям»¹⁶. Такі ярмарки були одним з найбільш давніх і поширених джерел комунікації між містом і селом. Цей зв'язок проявлявся на рівні міжособового спілкування. Від приїжджих селяни дізнавалися про життя та новини в містах, доповнюючи почутим свої уявлення щодо простору поза селом. Торгівці, зайняті в ярмарковій торгівлі, отримували нагоду ознайомитися з місцевими економічними умовами (врожай, стан поголів'я худоби тощо), і це давало їм підстави орієнтуватися в торгових справах.

Найбільш тісне спілкування селян з містом відбувалося під час приїзду на базар. Реалізувати товар в містах для селян, на перший погляд, було доволі вигідно і зручно, оскільки торгівля селян товарами власного виробництва в містах не оподатковувалася¹⁷, а безперешкодний доступ до ринків мав забезпечуватися місцевою владою. Останнє зумовлювалося тим, що в російському законодавстві продовольча безпека міст пов'язувалася зі стабільністю селянського привозу¹⁸.

З метою забезпечення безперешкодної торгівлі для селян, з 70-х років XIX ст. міські думи в Харківській губернії почали видавати постанови про час базарної торгівлі. Відповідно до цих документів, перекупникам заборонялося скуповувати товари в селян до певного визначеного часу (приміром, до одинадцятої ранку). Але практика показала, що ці постанови не діяли. Пояснюючи ситуацію, харківські гласні (депутати думи) дійшли висновку, що такий порядок на ринках не вигідний перш за все самим селянам, які, не маючи часу на очікування вигідного покупця, ладні продати товар за нижчу ціну, але скоріше. У 1880 р. в Харкові означена постанова була скасована (відновлена лише в роки Першої світової війни в умовах дестабілізації ринку та продовольчих проблем)¹⁹.

Отже, зважаючи на реалії міської торгівлі, враховуючи специфіку організації робочого дня в селянських господарствах, можна припустити, що більша частина селян

¹⁶ Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008. – С. 239

¹⁷ Положение о пошлинах за право торговли и промыслов: Высоч. утв. 9 февраля 1865 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – Т. 40. – Отд. 1. – № 41779. – С. 158–159; Приложения к Положению о пошлинах за право торговли и других промыслов // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е – Т. 40. – Отд. 2. – С. 54–55; Торгово-промышленный сборник. Свод действующих в империи узаконений и правил о торговле и промышленности / сост. С. А. Просьбин. – СПб., М., 1910. – С. 40

¹⁸ Устав о обеспечении народного продовольствия. Издание 1892 года // Свод законов Российской империи. – 1892. – Т. 13. – С. 22–24

¹⁹ Журнал Харьковской городской Думы. – 1880. – № 35. – С. 656, 658, 667; Известия Харьковской городской Думы. – 1915. – № 4–5. – С. 1

залишала торгівлю в місті швидко й контактувала, як правило, з місцевими перекупниками. Таким чином, все спілкування з містом оберталося доволі швидко і в межах самої ринкової площі.

На ярмарках або базарах у себе вдома, чи в сусідньому селі, реалізуючи певні товарні надлишки, селяни теж мали справу з професійними торговцями (комісіонерами купців, скупниками-посередниками)²⁰. Умови торгівлі тут в цілому визначалася підприємцями і селяни опинялися лише виробниками, в яких могли взяти продукт за тією чи іншою ціною, хоча селянин, безумовно, міг назвати і свою. Таким чином, селяни не були активною стороною в торзі.

Чи то з причин контролю торгівлі активними ділками, які не давали селянам вести самостійну торгівлю, чи то зважаючи на ментальність селян, звиклих виключно до сільської праці, але слобідські селяни торгувати не те, щоб не любили, просто не вміли вести торгівлю за тогочасними правилами. В 50-х роках XIX ст. І.С. Аксаков²¹ відмічав, що простому українському торговцю з селян не притаманне прагнення до торгу: «малороссиянин почти никогда не торгуется, а держится при продаже одной определенной цены, которая, разумеется, условливается торговыми обстоятельствами, но большей частью назначается с честной умеренностью. Что стоит (такая то вещь)? спрашивает покупатель. «Тридцать шагив» – отвечает флегматически, сидя, малороссиянин. «Бери гривенник!» спускает круто покупатель-великоросс, привыкший торговаться. «И то гроши», спокойно отвечает малоросс и отворачивается в сторону»²². Ту ж характеристику українських селян-продавців на початку XX ст. підтверджував етнограф М.Ф. Сумцов²³. Ставлення до торгівлі відбилося також у прислів'ях, що побутували з-поміж селян губернії в досліджуваний період («Базар ціну найде», «За що купив, за те й продаю», «Свої ціни не вставиш»²⁴). До підприємливих посередників та скупників селяни ставилися з недовірою, називаючи їх «баришниками»,

²⁰ Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельско хозяйственно-статистическом отношении / И. Клинген. – Харьков, 1882. – С. 154–155, 177

²¹ У 1853–1854 рр. І.С. Аксаков за дорученням Російського Імператорського Географічного товариства перебував на території Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської, Херсонської губернії, де вивчав ярмаркову торгівлю. Під час подорожі Аксаков здійснив ґрунтовні розвідки з низки питань організації та здійснення торгівлі. Результати дослідження лягли в основу його праці «Исследование о торговле на украинских ярмарках» (Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1858. – 383 с.). Ця праця до сьогодні вважається найкращим дослідженням української торгівлі середини XIX ст.

²² Цит. по: Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008. – С. 238

²³ Там само. – С. 239, 263

²⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С. 288, 369

«крутихвостами», «курощупами», «білими циганами», «базарними собаками»²⁵. Разом з тим постать купця в очах селян виглядала авторитетнішою й не викликала подібних порівнянь. Таке ставлення було зумовлене високим матеріальним становищем купців, пов'язаних із виробництвом і торгівлею в повітах, та їхнім значенням для селян як роботодавців²⁶. До того ж у повсякденному житті селяни й значні купці практично не контактували, а отже, у свідомості селян не формувалося і не підтримувалося негативного ставлення, породженого порушенням їхніх інтересів.

Незважаючи на переважну пасивність у торзі, сама можливість продати щось із товарів власного господарства сприймалася селянами як нагода поліпшити своє матеріальне становище. Таке сприйняття власної торгової діяльності сприяло формуванню та засвоєнню своєрідного морального виправдання застосуванню класичних прийомів торгівлі. Уявлення селян про спосіб торгівлі та виправдання допустимих хитрощів у цій справі простежуються за народною легендою, записаною при етнографічному дослідженні в слободі Мостки Старобільського повіту Харківської губернії у 90-х роках XIX ст.:

«Апостол Павел (а другие говорят Лука) повел на ярмарку продавать быка, бык этот был старый и слепой; к нему подходят покупатели и спрашивают: «что за быка? нет ли пороков каких?» Апостол говорит: «старый и слепой мой бык»; покупатели отходят. Наконец нашелся покупатель, который взял быка за очень дешевую цену. Когда апостол вернулся, Христос и спрашивает: «за сколько он продал быка?» Апостол рассказал, почему так дешево продал быка. Спаситель выслушал и говорит: «глупый ты человек, нужно было хвалить быка и даже побожиться: ведь на то ярмарка, чтобы бедный человек хоть «трошки починовся» (то есть поправил свои дела)»²⁷.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. подальший розвиток товарообігу в Харківській губернії, який розгортався на тлі загальної нестабільності сільськогосподарських робіт²⁸,

²⁵ Иванов В.В. Современная деревня Харьковской губернии // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края. – Харьков, 1898. – Т. 1. – С. VIII

²⁶ Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клиngen. – Харьков, 1882. – С. 154; Иванов В.В. Современная деревня Харьковской губернии // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края. – Харьков, 1898. – Т. 1. – С. V

²⁷ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С.82

²⁸ Сільське господарство губернії протягом досліджуваного періоду все ще значно залежало від природнокліматичних умов, у зв'язку з чим неврожайні роки важко позначалися на добробуті родин.

низки неврожайних років й аграрного голоду, створив умови для більш активного включення селян до торгової сфери.

При проведенні першого загальноросійського перепису 1897 р. торгівлю як основний вид зайнятості відзначили 6 092 селянина з числа самостійних господарів (Табл. №3).

Табл. №3

Кількість зайнятого в торгівлі населення з-поміж жителів повітів Харківської губернії станом на 1897 р. (з числа самостійних господарів без членів родин)²⁹

Повіт	Кількість зайнятих у торгівлі
Старобільський	1 185
Ізюмський	790
Куп'янський	787
Зміївський	758
Харківський	652
Валківський	447
Вовчанський	370
Сумський	341
Охтирський	298
Лебединський	238
Богодухівський	226
Разом	6 092

Ця категорія населення змінювала сільськогосподарську працю на торгове підприємство, але при цьому залишалася жити в селі. Ще певна частина селян долучалася до торгових занять як до сезонних промислів, що суміщалися з основною сільськогосподарською діяльністю³⁰. Ці явища становили частину процесу диференціації

²⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния. – Харьков, 1904. – С. 180–187

³⁰ З-поміж селян губернії набули поширення промисли, пов'язані з розносною торгівлею, або сезонними закупками і перепродажем товарів. У такий спосіб здійснювався промисел «ниточниць» на Старобільщині, який полягав у сезонній літній розносній торгівлі різним дріб'язком (нитками, гудзиками, стрічками, милом тощо). Цим промислом займалася переважно сільська молодь. Товари поширювалися в сільській місцевості; товар для продажу заробітчани або купували в оптових торговців, або наймалися до останніх в якості сезонних робітників,

трудової специфіки села, яка прискорилося після скасування кріпосного права й посилювалася паралельно з розвитком ринкових відносин в суспільно-економічному житті імперії та українських земель в її складі. Розмивання однорідності трудової зайнятості було однією з причин змін економічних та світоглядних реалій життя сільського населення. У цьому контексті поширення з-поміж сільського населення торгових занять теж було своєрідним джерелом нових тенденцій.

За характеристикою одного з найкращих знавців народного побуту Слобожанщини етнографа В. Іванова, поява серед селян успішно зайнятих торговою діяльністю була симптомом нового руху. Наприкінці XIX ст. зайняті в торгівлі односільчани стали «ферментом», що провокував на селі «бродіння» й поширення «торгового духу»³¹.

Очевидно, не випадково саме торгівля провокувала в селянському середовищі такі наслідки. Світоглядні переконання селян, які відзначали місцеві етнографи у другій половині XIX ст., свідчать, що звична фізична робота не сприймалася як джерело багатства. Вважалося, що до значних матеріальних статків вели договір з нечистою силою та використання чужої праці, які в народній уяві тісно перепліталися. До того ж для багатства мало існувати щось не набутою роботою, а дане, яке можна безвитратно використовувати (гарна посада, успадкований сімейний капітал, продаж природного ресурсу тощо)³². При такому форматі уявлень успішні заробітки селян в торговій сфері створювали цікавий прецедент. Розширені умови для реалізації індивідуальних торгових занять та промислів демонстрували, що торгівля цілком може бути селянським «ремеслом». Торгові заняття набували привабливості, бо приносили прибуток без тих фізичних зусиль, що в домашньому господарстві або в інших сферах промислового найманства селян. До того ж в цих заняттях набуття статків визначали мобільність, ініціативність та інші особисті якості, а не згадана даність невичерпного. Це до певної міри ламало попередні світоглядні стереотипи трудової етики селянства, й тим самим обумовлювало згадані «бродіння» та «торговий дух» на селі.

Підприємницька діяльність додавала до поведінки більший раціоналізм та ініціативність, змінювала традиційні землеробські ритми життя селян. Займаючись торгівлею, селяни виходили поза межі свого селища, знайомилися з іншими відносинами та

отримуючи за це платню. Поширеним заняттям стають сезонні закупки домашніх птахів та яєць. У південних повітах губернії наприкінці XIX ст. селяни почали практикувати перепродаж вугілля, купленого на сусідніх донбаських шахтах (Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С. 494; 198, 514, 792; 52, 74, 533, 564).

³¹ Иванов В.В. Современная деревня Харьковской губернии // Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края. – Харьков, 1898. – Т. 1. – С. IX

³² Там само. – С. XVII–XIX

побутовими звичками. Повертаючись, все це вони вносила до мікросоціуму свого села, де воно продовжувало циркулювати й певним чином засвоюватися.

Торгові промисли селян подекуди ставали причиною відчутних порушень життєвого укладу. Так, народні вчителі, які були в 90-х роках XIX ст. кореспондентами етнографічного дослідження, щодо населення слободи Біловодськ Старобільського повіту відмічали наступне: «Торговля дурно влияет на людей. Дети становятся самоуправными, отвыкают от родной семьи, неохотно принимаются за домашние работы, надеясь с открытием весны пуститься на торговлю в дальний путь. Прежде крестьяне жили оседло, занимались земледелием, а теперь преобразились в каких-то кочевников»³³. Інший кореспондент зазначав, що в слободі Римарівка у зв'язку з поширенням поміж дівчат і молодих жінок найманства на сезонну розносну галантерейну торгівлю, молодь засвоїла «щеголевство» у вбранні³⁴.

Певне

«щеголевство»

з-поміж молоді на селі, очевидно, було завжди. Але мало об'єктивні матеріальні межі. В описаному ж випадку гроші, зароблені індивідуально, часто лишалися в розпорядженні людини, що їх заробила, і витрачалися за бажанням, переважно на одяг. Долучившись в ході торгового промислу до ширшого асортименту товарів, молоді люди виявляли вже більше смаків та вимог до вбрання. Тому таке нове щеголевство приносило не тільки нові вподобання, а й цілком могло бути фактором, який стимулював популярність з-поміж молоді сезонної розносної торгівлі як промислу.

Змінюючи звичні ритми життя, поведінкові стереотипи, вподобання, торгівля вносила долю до модерної трансформації села. В торгових зайняттях, які передбачали більшу мобільність та провокували розвиток підприємницького духу, в найбільшій мірі проявлялися риси, притаманні тогочасному міському способу життя. Селяни, які вливалися до торгової сфери, ставали певним проміжним прошарком, який, не відриваючись від сільського мікросоціуму, був у ньому провідником новітніх тенденцій.

Крім безпосередніх контактів, пов'язаних зі спілкуванням та формуванням стереотипів поведінки, торгівля забезпечувала товарний зв'язок між містом і селом. У цьому контексті, на наш погляд, варто звернути увагу не тільки на сам факт економічного товарообігу, а також і на матеріальну сторону циркуляції товарів.

Торгівля була засобом поширення мануфактурних і ремісничих товарів на сільський споживчий ринок. Цей механізм залишався дієвим шляхом розповсюдження на селі речей,

³³ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С. 924

³⁴ Там само. – С. 806

які виготовлялися або вживалися в містах, поступово відриваючи селян від використання кустарного і саморобного. Долучаючись до торгівлі, селяни долучалися також і до товарного асортименту, який з розвитком промисловості та шляхів сполучення, починав уніфікуватися.

Вплив торгівлі на матеріальний побут селян є доволі цікавою і багатогранною проблемою. Одним із показових прикладів цього впливу в новий час є «революція попиту» у Франції³⁵. В 40-х роках ХІХ ст. в країні завдяки впровадженню машинного виробництва випуск мануфактурних товарів, зокрема тканин, сягнув значних обсягів. Це стало причиною кризи збуту, яка була подолана шляхом зниження цін до рівня доступних простому населенню. Така ситуація на ринку викликала у Франції сплеск попиту на ці товари. Завдяки продажу доступних мануфактурних виробів широкі прошарки населення поступово відмовлялися від використання тканин і речей власного виробництва, що в свою чергу призвело до змін в їхньому матеріальному побуті.

В Російській імперії досить плідний розвиток текстильних мануфактур розпочався ще в перші десятиріччя ХІХ ст. Потрапивши під протекціоністські заходи уряду, легка промисловість збільшувала обсяги виробництва. На середину ХІХ ст. виробництво тканин (мануфактури) подекуди перевищувало потреби внутрішнього ринку. У зв'язку з проблемами збуту для поширення продукції виробники почали використовувати торгові механізми. Товар значним партіями віддавався на реалізацію купцям. Таким чином, через існуючі торгові шляхи продукція поширювалася всією імперією. До 80–90-х років ХІХ ст. відбулося зниження собівартості виготовлення тканин. У 90-х роках на внутрішньому ринку російські фабричні тканини часто коштували менше, ніж витрачалося на виготовлення домотканої тканини. Така доступна ціна стала вагомим фактором поширення мануфактурних товарів з-поміж простого населення, як це свого часу сталося у Франції.

У селах Харківської губернії населення довго виготовляло найпростіші тканини в межах своїх господарств: сукно – з технічних культур, вовняні тканини – з хутра домашніх овець. Проте аграрний голод, який призводив до скорочення посівних площ льону й коноплі на користь зернових, зменшення поголів'я овець в південних районах губернії, пов'язане зі скороченням пасовищ та збідненням трав'яного покриву, обумовлювали скорочення домашнього виробництва тканин. За таких обставин фабричні тканини виявлялися дешевшими за домоткані. До того ж торгівля пропонувала надзвичайно широкий як для селянина асортимент виробів, який був не можливим при домашньому виробництві.

³⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII вв. / Фернан Бродель – Т. 2 : Ігри обміна. – М., 1988. – С. 172

Фабричні тканини були менш міцними за кустарні, проте більш яскравими та різнобарвними³⁶. Торгівля мануфактурними товарами належала до одного з найбільш розвинених секторів ринку. В губернії красні товари, як їх традиційно називали, можна було знайти в містах, на сільських ярмарках, в місцевих крамницях. Поширеність та доступність мануфактурних виробів у поєднанні з вищеназваними факторами сприяли досить швидкому переходу селян до їхнього використання. Особливо помітним цей процес став у 90-х роках XIX ст. В цей час в Харківській губернії селяни використовували ситець, пліс, бумазю, капот, міткаль та інші фабричні шерстяні й сукняні тканини. Домоткане сукно й вовна продовжували використовуватися для пошиття повсякденного чоловічого робочого одягу та для зимового вбрання.

Разом з фабричними тканинами на селі поширювався також і готовий одяг. Зазвичай селяни купували взуття, зимовий верхній одяг, елементи жіночого костюму (головні убори, прикраси). Про зростання попиту на товари, призначені для пошиття одягу, та на готовий одяг свідчать показники витрат селянських родин. Якщо в 80-х роках XIX ст. на одяг та взуття витрачалось близько 20% річного бюджету сільської сім'ї, то в 1915 р. на цю статтю йшло до 85% бюджету селянського господарства³⁷.

З утвердженням в побуті селян придбаних речей, до їхнього повсякденного життя почала активніше проникати мода. Адже навіть торгівля найпростішими дешевими речами передбачала появу в продажі нового. В етнографічних дослідженнях губернії кінця XIX – початку XX ст. не раз відмічався як новий факт присутності «щоголевства» (або франтівства) у вбранні селян³⁸. Франтівство проявлялося у прагненні одягатися в нові речі, відмінні від традиційного вбрання. Часто мода запозичувалася ззовні, зокрема з міст, від представників інших станів. Звісно, франтівство місцевого населення проявлялося в цей час, як і в інших частинах імперії, під впливом певних ментальних змін в після кріпосну добу³⁹. Але разом з тим бажання демонстрації себе через вбрання потужно підштовхувала торгівля, яка зі своїм значним вибором давала цю можливість. Крім того українське населення губернії, за спостереженнями сучасників, відрізнялося більшою відкритістю у сприйнятті нового,

³⁶ Про те, який естетичний респект мали фабричні тканини в місцевих селян, найбільш промовисто свідчать численні випадки використання кольорових ситців для оздоблення кутка та стіни з іконами в хатах.

³⁷ Ставровский Л.Я. Еще по поводу бюджета и инвентаря местного крестьянина / Л.Я. Ставровский // Харьковский сборник. – Вып. 1. – 1887. – С. 133; Бюджеты крестьян Старобельского уезда. – Харьков, 1915. – С. 43

³⁸ Сумцов М.Ф. О мужицком франтовстве // Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. – Харків, 2008. – С. 283–285; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С. 806

³⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – Т. 1. – СПб., 1999. – С. 335

привнесеного ззовні⁴⁰. Ця риса була зумовлена в цілому меншою патріархальністю сімейних відносин, слабшим впливом общини на життя родин, аніж це було, наприклад, в росіян.

Перехід до придбання товарів, мода в поєднанні з уніфікацією через торгівлю товарного простору стали одними з основних причин помітних змін в народному костюмі. На межі XIX і XX століть цей процес спостерігався практично повсюдно в імперії. У Харківській губернії майже повністю вийшли з ужитку очіпки⁴¹, на зміну їм поширювалися шовкові та шерстяні хустки, як це було в містах. Епізодично зустрічалася дьорга⁴². Натомість в жіночому костюмі почав домінувати комплект з простої спідниці та кофти. В чоловічому костюмі все частіше з'являлися ситцеві сорочки, дещо вужчі за традиційні штани з купованої тканини.

Отже, зі зростанням споживчих потреб селян до їхнього побуту потрапляли нові вироби, які виготовлялися і побутовали в містах. Найбільш помітні зміни відбувалися у вбранні у зв'язку з використанням фабричних тканин і поступовим переходом селян на елементи одягу, поширеного з-поміж міського простолюду. В останньому важливу роль відігравав значно зуніфікований торгівлею товарний простір. Хоча поряд з цим значний вплив справляла своєрідна мода, прагнення до індивідуального вираження себе через вбрання і, як наслідок, бажання запозичити щось інше, зокрема міське.

* * *

Співіснування сільського та міського просторів у Харківській губернії є питанням, де можна простежити як певну специфіку, так і подібну до інших територій часопросторову динаміку. Особливості заселення, адміністративного устрою та соціальної структури слобідського краю обумовили тривале існування подібностей між сільським і міським просторами. В пореформений період більшість міст губернії, зберігаючи в тій чи іншій мірі схожі на сільські риси життя, все ж перетворилися на осередки, відмінні від сільської місцевості. Окрім традиційної адміністративної функції міський простір почали відрізняти перевага торгово-промислових занять з-поміж населення, інфраструктура, спосіб життя та матеріальна культура. Але, відокремлюючи, відмінне разом з тим ставало джерелом нових контактів між містом і селом, посилювало зв'язки, які врешті продукували обоюсторонні зміни як міського, так і сільського життя.

⁴⁰ Радакова Е.П. Отчет о поездке по Старобельскому уезду / Е.П. Радакова // Труды харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. 1. – Харьков, 1902. – С. 105–106; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерк этнографии края / Под ред. В.В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1. – С. 956–957

⁴¹ Жіноче головне вбрання, часто виготовлене з парчі.

⁴² Різновид жіночої спідниці. Являла собою полотно, виткане власноруч з вовни, яке обгортали навколо стану й підперезували паском.

Торгівля була однією зі сфер, де зустрічалися місто і село. Вона пов'язувала економічно, ставала спільною сферою занять, підживлюючи в поведінці селян ініціативу та мобільність, поширювала однорідні товари, провокувала до запозичень селянами елементів міського матеріального побуту. Очевидно, що зазначені характеристики торгівлі як чинника економічних та соціокультурних зв'язків проявилися в досліджуваній період як магістральні, такі що мали потенціал для розвитку й формування нових рис і якості у взаєминах між містом і селом. В різних місцевостях, в силу економіко-географічних (а подекуди й культурно-ментальних) особливостей, вони виявлялися сильнішими, помітнішими або слабшими, розвиваючись не за всіма складовими. Приклад цієї неоднорідності доволі чітко простежувався і в Харківській губернії. Але разом з тим, незважаючи на різну, часто повільну, динаміку розкриття, торгівлю слід враховувати як один з факторів творення нового у відносинах між містом і селом в посткріпосний період історії українських земель у складі Російської імперії.